
УДК 343.851

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1317458>

orcid.org/0000-0003-4762-9546

© Кабанов О.М., 2018

О.М. Кабанов

ОСОБИСТІТЬ ЗАСУДЖЕНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДБУВАННЯ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Анотація. Дана стаття – це науковий аналіз та узагальнення вже існуючих досліджень та поглядів науковців різних наук щодо особистості засудженого та соціально-психологічних особливостей відбування довічного позбавлення волі. Виділено загальні риси особистості засудженого, його особистісні характеристики, що мають значення для виправлення (ресоціалізації), а також узагальнено психологічний портрет засудженого до довічного позбавлення волі.

Ключові слова: особистість, структура особистості, характер, темперамент, емоційно-вольові якості, механізм виправлення засудженого до довічного позбавлення волі.

Аннотация. Данная статья – это научный анализ и обобщение существующих исследований и взглядов ученых разных наук относительно личности осужденного и социально-психологических особенностей отбывания пожизненного лишения свободы. Выделены общие черты личности осужденного, его личностные характеристики, имеющие значение для исправления (ресоциализации), а также обобщен психологический портрет осужденного к пожизненному лишению свободы.

Ключевые слова: личность, структура личности, характер, темперамент, эмоционально-волевые качества, механизм исправления осужденного к пожизненному лишению свободы.

Annotation. This article is a scientific analysis and generalization of existing researches and views of scientists of different sciences which regarding to the personality of the convict and socio-psychological characteristics of serving life imprisonment. Moreover, the general features of the personality, personality characteristics that take a considerable place for correction (re-socialization) of the convict, psychological portrait of the person who was sentenced to life imprisonment has been identified and generalized.

Key words: personality, personality structure, character, temperament, emotional and volitional qualities, mechanism of correction of the person sentenced to life imprisonment.

Поряд з кримінально-правовими, кримінально-виконавчими особливостями особистості осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, (далі – засуджені) особливий інтерес викликає дослідження проблем їх соціально-психологічних особливостей. Протягом багатьох років з моменту введення мораторію на застосування смертної кари до сьогоднішнього дня багато дослідників зверталися і звертаються до аналізу соціально-психологічного портрета засуджених. Результати цих досліджень наголошують на нагальній необхідності врахування соціально-психологічних особливостей засуджених у процесі формування

стратегічного плану їх виправлення та ресоціалізації. Водночас сучасні установи виконання покарань, як і вся пенітенціарна система України, мають досить консервативний підхід у виправленні засуджених та застосовують старі методи, що спрямовані більше на приниження засудженого та кару, але аж ніяк не на його виправлення. Причиною тому є відсутність чітких соціально-психологічних критеріїв засуджених, а також форм та методів їх з'ясування.

В дослідження питання особистості, внутрішнього світу, поведінки засудженого та людини взагалі свій вклад внесло багато відомих психіатрів, психологів, філософів та науковців інших наук, таких як: З. Фрейд, Ф.В. Бассін, Л.С. Виготський, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн, Л.П. Буєва, В.С. Морозов, Д.Н. Узнадзе, Ю.В. Чуфаровський, А.Р. Ратинов, В.А. Ядов, Б.М. Теплов, В. Момов та інші.

Однак до цього часу без чіткої відповіді залишається питання «що становить особистість засудженого?», як і визначення найбільш чітких ознак, що характеризують особистість засудженого.

Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» достатньо часто вживаються різними науками: філософією, психологією, соціологією, а також в юридичній науці [1, с. 128].

На жаль, до цього часу не вироблено з перерахованих термінів єдиного визначення поняття, що вносить певні труднощі при їх використанні і застосуванні як в науці, так і на практиці.

І якщо багато хто згоден з необхідністю вирішення цієї проблеми, однак пропонується вирішувати її з різними методологічними підходами. Одні вчені пропонують психічні властивості і процеси, які раніше розглядалися розрізнено й індивідуально, об'єднати, розглянути їх у взаємозв'язку і взаємобумовленості, представивши вивчені властивості і процеси людини у вигляді цілісної структурованої системи. В основу такої системи повинен бути покладений індивід в єдності його соціальних і біологічних властивостей. Інші, навпаки, пропонують зосередити увагу на вивченні психологічних характеристик різних типів людей, виявлення відмінностей між ними, визначення специфічних особливостей особистості, тобто на перше місце ставиться вивчення індивідуальності, зокрема, окремоті. Треті доводять необхідність виявлення інтегральних властивостей людини, вивчення, перш за все, особистісних властивостей людини.

Звичайно, названі вище підходи мають право на своє існування, адже мова йде про вивчення людини, індивіда і особистості як цілісності, хоча робляться спроби вивчити цю цілісність у різних аспектах: як індивіда, індивідуальності або особистості [2, с. 48–54].

Кримінальне право, використовуючи методи і прийоми інших наук, концентрує свою увагу тільки на двох аспектах: злочин і покарання, та поза увагою залишається людина, індивід, особистість. У психології сформувався цілий ряд шкіл і напрямків, у яких властивості індивіда як особистості досліджуються в різних аспектах. За одними напрямками особистість розглядається у зв'язку з аналізом її діяльності; в інших центральне місце займає вивчення відносин, у третіх – установки у зв'язку з аналізом спілкування тощо.

Особистість не залишалася без уваги, вона вивчалася в різні періоди, під впливом тих чи інших поглядів, у зв'язку з чим формувалися і різні теорії. Для всіх стало аксіомою вивчати поведінку людей і впливати на неї, однак, це неможливо без урахування внутрішнього світу особистості. Будь-яка особистість, в тому числі і особистість довічника, являє собою самоврядну біосоціально-систему найвищої складності, в якій елементи (підструктури) особистості взаємодіють між собою на психологічному рівні.

Неоціненна заслуга З. Фрейда та його вчення психоаналізу полягає в тому, що він відкрито і прямо заявив, що далеко не все в особистості охоплюється її свідомістю, відкрив наявність у людини несвідомого початку, назвав способи вилучення тонкого світу, несвідомого і роботи з ним. Психоаналіз З. Фрейда багато в чому визначив сучасні структурні схеми особистості [3].

На думку Л.С. Виготського, «несвідоме не відокремлене від свідомості якоюсь нездоланною стіною. Процеси, що починаються в ньому, мають часто своє продовження у свідомості і, навпаки, багато свідомого витісняється нами в підсвідому сферу» [4, с. 96]. Ф.В. Бассін пише «про інтимне вплетіння» несвідомого у свідомість» [5, с. 268].

Також у психології набула поширення теорія динамічної функціональної структури особистості, запропонована К.К. Платоновим, щодо спрямованості особистості, яка визначає стиль життя, вибору видів діяльності та окремих вчинків; яка об'єднує вчинки в певну систему і обумовлює протистояння випадковим змінам ситуацій. Він розрізняє чотири підструктури психіки, що знаходяться в ієрархічній залежності і які постійно взаємодіють одна з одною: психологічний зміст підструктур особистості; спрямованість особистості; особливості протікання психічних установок; система установок (диспозицій): ціннісні орієнтації, установки на певні види діяльності, вчинки й операції; знання, вміння, навички, звички; інтелект, вольові та емоційні якості особистості; темперамент, безумовні рефлекси, потяг, задатки, здібності, обдарованість [6, с. 27–30].

У свою чергу С.Л. Рубінштейн підкреслював, що в нормальному стані поведінка людини регулюється усією структурою особистості: «... психічні процеси протікають відразу на декількох рівнях і вищий рівень завжди існує лише невідривно від нижчих. Мислити тут однопланово, шукати мотиви вчинків тільки на одному рівні – значить свідомо позбавляти себе можливості зрозуміти психологію людей і пояснювати їх поведінку» [7, 359].

Водночас дослідження питання особистості є ключовим етапом на шляху до вирішення питання виправлення (ресоціалізації) засуджених.

Адаптується в умовах несвободи завжди конкретна особа, тому без аналізу особистості довічника неможливо розкрити сутність виправлення (ресоціалізації). Розкриття процесу виправлення (ресоціалізації) є важливою передумовою прогнозування подальшої його поведінки, а також підвищення ефективності карально-виховного впливу [8, 143].

У кримінологічній і соціально-психологічній літературі відзначається, що жоден узятий ізольовано елемент структури особистості (відношення) [9, с. 115], потреби [10, с. 57], інтереси [11, с. 76], цілі [12, с. 56], мотиви і

мотивація [13, с. 31] не може виконувати роль узагальнюючого показника особистості, її поведінки в процесі виправлення (ресоціалізації). Навіть при спонуканні до окремого вчинку спостерігається взаємодія багатьох з них. Кожен вчинок упорядкований, має свої тенденції і певний напрям процесу впливу, взаємовпливу. Це вказує на те, що він активізується якимось іншим, загальним для названих елементів фактором, який відображає в цілому зміст особистості і визначає її діяльність та спрямованість.

В окремих наукових роботах якостями, що характеризують особистість, наділяються установки. Терміну «установка» в літературі з філософії та психології надається різний зміст.

С.Л. Рубінштейн вважав, що це «зайнята особистістю позиція, що полягає в певному відношенні до цілей або завдань, які стоять перед нею, і виражається у виборчій мобілізованості до діяльності, спрямованої на їх здійснення» [14, с. 105]. Ю.В. Чуфаровський стверджував, що це «певна форма спрямованості особистості на об'єкт діяльності» [15, с. 182]. На думку М.І. Єнікеєва, під установкою розуміється «стереотипна готовність діяти у відповідній ситуації певним чином» [16, с. 68–69]. У свою чергу Н.Д. Узнадзе, надає установці дещо інший, більш вузький зміст і розглядає її як цілісний стан організму, що лежить поза свідомістю, виникає на основі актуальної потреби і об'єктивної ситуації і представляє собою готовність діяти певним чином швидше, ніж будь-яким [17, с. 233–236]. Е.П. Пеньков пояснює установку як «нахил до сприйняття соціальних явищ в певному напрямку, з певних позицій», як «орієнтація на ті чи інші цінності» [18, с. 157–165].

Таким чином, установка є своєрідним регулятором, який зберігає відносну стійкість спрямованості особистості, психічних процесів, динамічного боку окремих дій індивіда. І все-таки, у всьому різноманітті визначення поняття установки важко знайти відповідь на питання про те, яким чином вона виступає сполучною ланкою між особистістю і середовищем у процесі виправлення (ресоціалізації). Якщо розглядати установку як психічний феномен, що лежить за межами свідомості, то, звичайно, вона не може пояснити специфічність спілкування і діяльності особистості.

В окремих працях з кримінології та психології вирішальне значення надається системі ціннісних орієнтацій особистості [19]. А.Р. Ратинов як першоджерело активності людини, «ядра особистості», запропонував таку її нову властивість як ціннісність [20, с. 105].

Здається, що будь-яка спроба знайти якусь універсальну властивість або якість, що може дати пояснення варіантів поведінки і спілкування особистості, приречена на невдачу. Ми ж вважаємо, що пояснити поведінку, діяльність будь-якого індивіда, в тому числі і засудженого, можна тільки при характеристиці особистості як цілісного соціально-психологічного образу у всій різноманітності і суперечливості її властивостей.

Тоді яке ж має бути уявлення про структуру особистості, сукупність різноманітних властивостей і якостей, яка допоможе зрозуміти внутрішні механізми чергування різних вчинків в поведінці особи? У цьому сенсі слід

погодитися з Н.І. Рейнвальд, яка на основі принципу діяльності визначає нову модель структури особистості. Вона вважає, що «стійкі (інваріантні) прояви особистості, що повторюються, можна визнати основними параметрами її психологічної структури. Це інтелект (розум), що визначає міру свідомості людиною подій у світі, своїх дій і місця в суспільстві, воля, що забезпечує той чи інший ступінь організованості діяльності, і емоції, які виражають не тільки спрямованість, але й енергетичний тонус особистості. Однак найбільш важливим системоутворюючим компонентом цілісної структури особистості, її основою є спрямованість – ієрархічно супідрядні спонукання, характерні для даної людини» [21, с. 173].

У психологічній літературі велика увага приділяється вивченню спрямованості особистості. Спрямованість необхідно розглядати як цілісну змістовно-інтегративну характеристику особистості засудженого.

Спрямованість глибше і яскравіше за все відображає моральну специфічність особистості, синтезує моральні погляди, почуття і волю, визначає всю лінію поведінки індивіда [22, с. 31–32], становить моральне кредо, цілісний духовний зміст особистості [23, с. 49], включає її загальну налаштованість, світогляд [24, с. 268–274], моральні цінності та ідеологічні погляди.

В.С. Мерлін підкреслює, що «саме існування і основне в характеристиці особистості людини – це її спрямованість, тобто те, від чого залежить напрямок його життя» [25, с. 10]. Спрямованість – це той стрижень, що відображає активний початок в особистості, який об'єднує вчинки в певну послідовність і обумовлює здатність індивіда протистояти випадковим змінам ситуації [26, с. 157–161]. В.І. Додонов вказує, що спрямованість спонукає різних індивідів ставити перед собою різні завдання в одній і тій же життєвій ситуації [27, с. 18]. На думку Ю.В. Чуфаровського, під спрямованістю слід розуміти «складну властивість особистості, яке включає систему спонукань, що визначає активність людини і вибірковість його відносин» [28, с. 174].

У цих та інших висловлюваннях мова йде про спрямованість як про цілісну всепроникаючу характеристику особистості. В той же час спрямованість особистості, на думку В.А. Ядова та деяких інших дослідників, являє собою ієрархічну структуру диспозицій [29, с. 89–105].

В основі поведінки і діяльності засудженого як виправлення, так і не виправлення, лежить ієрархія установок і відповідних їм мотивів. Причому вищі рівні диспозиційної структури вступають в дію лише тоді, коли мета не може бути досягнута і потреба не задовольняється на більш низькому рівні саморегуляції. Нижчий рівень диспозиції особистості бере участь у мотивації значущої поведінки опосередковано, через встановлення більш високого рівня. У разі не виправлення спостерігається неузгодженість диспозицій, коли нижча диспозиція замінює вищу, виконуючи невласиві їй функції.

Можливі наступні співвідношення різних рівнів диспозиційної структури в процесі виправлення (невиправлення):

– всі чотири рівні диспозиції особистості визначають позитивну моральну і правову психологію засудженого. Можливість випадкового правопору-

шення не виключається. Зрив може бути обумовлений вкрай несприятливими обставинами;

– засуджений дотримується колишньої антисоціальної ціннісної орієнтації, але намагається вирішити свої проблеми. У наявності неузгодженість між ціннісною орієнтацією і спрямованістю. Результат виправлення (ресоціалізації) в такому випадку може бути і сприятливим: особа не вчинить більше злочинів і буде вести правильний спосіб життя, але можливий і зрив. Нарешті, і при явно антисоціальній спрямованості особистості на всіх трьох вищих рівнях її диспозицій, психологічна установка на задоволення життєвих елементарних потребах може стати початком перебудови особистості на всіх рівнях її диспозицій. Але великий і ризик рецидиву злочинів (несприятливий процес виправлення);

– у тих випадках, коли дана категорія осіб потрапляє в несприятливу обстановку, виникає імпульсивна поведінка, при якій усвідомлені установки відступають на задній план, поступаючись місцем психологічній установці, можливий рецидив злочинів.

За результатами анкетування та спілкування із засудженими чоловіками та жінками до довічного позбавлення волі (90 ос.), проведеного мною в Замковій виправній колонії № 58 та Качанівській виправній колонії № 54, на питання «чи розкаються вони у скоєному?» – 38 засуджених впевнено відповіли «так». На питання «чи став засуджений байдужим до усього навкруги за час відбування покарання?» – 13 відповіли «так», 45 – «ні», а двоє стверджують, що «частково». Більшість із засуджених впевнено стверджують про свою віру в Бога (55 ос.), лише двоє відповіли, що вони зневірилися. Найбільш цікавим є те, що 18 засуджених із 90 вважають смертну кару як альтернативний вид покарання, який би обрали за можливості вибору на рівні із довічним позбавленням волі, у зв'язку із складними умовами відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі та примарною можливістю вийти на волю.

Як бачимо, опитування засуджених показало, що значна кількість засуджених втратила свою соціальну безпеку та готова навіть до заміни свого покарання на смертну кару. Водночас майже всі засуджені жінки в процесі спілкування віч-на-віч причетність до скоєного злочину не визнавали, часто намовляли одна на одну про скоєні ними злочинні діяння. Як бачимо, аналіз лише такої поверхової інформації дає змогу певною мірою відобразити соціально-психологічний стан засудженого та спланувати, які методи виправлення слід застосовувати, а також відповісти на багато інших питань, що щоденно постають перед установами виконання покарань та пенітенціарною системою в цілому.

Таким чином, міра (ступінь) системи поглядів, звичок, нахилів засуджених є одним з найважливіших факторів виправлення (ресоціалізації) [30, с. 53]. Важливу роль відіграють і інші сторони характеру, його пластичність, схильність до конформізму. Не можна виключити вплив темпераменту, інших емоційно-вольових якостей.

Природні особливості людини (нейрофізіологічні, рефлекторні генотипи, тип нервової вищої діяльності, темперамент та інші), а також емоційно-вольові якості людини не визначають зміст, систему особистісних відносин і поведінки, але до певної міри стимулюють спонукання, і сама дія позначається на ступені виправлення (ресоціалізації).

Риси характеру особистості засудженого також відіграють певну роль у його адаптованості, вони переважно вказують на те, як себе проявляє людина в конкретній життєвій ситуації. Одні і ті ж риси характеру виявляються у вчинках різного змісту і значення і мають значення при психологічній характеристиці виправлення (ресоціалізації). Під характером розуміється «певне, властиве особистості поєднання істотних психічних особливостей (рис), що визначають своєрідність його поведінки в певних життєвих ситуаціях».

Характер – це склад особистості, утворений індивідуальною своєрідністю і типологічними рисами, і проявляється він в особливості поведінки [31, с. 41]. У структурі характеру виділяються дві групи рис. Першу групу складають риси, які виражають спрямованість особистості людини (стійкі потреби, установки, спонукання, інтереси, ідеали, цілі), систему його відносин до навколишньої дійсності, що представляють собою індивідуальні способи здійснення цих відносин. Спрямованість особистості, тобто його потреби і мотиви діяльності людини (політичні, моральні та інші переконання, інтереси, ідеали), складають основу складу особистості людини. Без сформованої системи переконань, інтересів, ідеалів не може бути певного, індивідуального характеру. Різне ставлення людини до себе, своєї діяльності обумовлює величезну кількість рис характеру і можливість їх різноманітних класифікацій. Наприклад, ставлення до інших людей визначають такі характерні властивості як запобігливість, товарицькість, скромність та інше. Деякі риси обумовлені взаємозв'язком відносин до інших людей і до себе: це такі риси як самовладання, мужність, самовідданість, відвага, боязкість, нерішучість та інше [32, с. 430].

Ситуація щодо ставлення до своєї діяльності визначає такі риси характеру, як відповідальність або безвідповідальність, впевненість або невпевненість у собі, працьовитість або лінощі тощо. Другу групу рис характеру становлять інтелектуальні, вольові та емоційні риси характеру. Інтелектуальні риси характеру визначають, багато в чому, відповідне ставлення людини до навколишньої дійсності (критичність, впевненість, переконаність, рішучість, самостійність та ін.).

Вольові риси характеру визначають вміння і готовність людини свідомо регулювати свою діяльність, пов'язану з подоланням труднощів і перешкод, і направляти поведінку відповідно до визначених принципів і завданнями.

Щодо емоційних рис характеру, то слід зазначити, що емоції і почуття, як і будь-які інші психічні явища, являють собою форми відображення зовнішнього світу. На відміну від пізнавальних процесів, у відчуттях, образах, уявленнях, поняттях, думках, емоції і почуття відбивають об'єктивну реальність в переживаннях. У них виражається суб'єктивне ставлення людини до предметів і явищ навколишньої дійсності.

Під емоціями (від лат. «хвилювати». «порушувати») розуміється «переживання людиною свого особистого ставлення до реальної дійсності» [33, с. 153]. У психології виділяють систему позитивних і негативних емоцій [34, с. 18–20]. Так, до позитивних емоцій відносяться: задоволення, радість, захоплення, гордість, самовдоволення, упевненість, радість собою, повага, довіра, симпатія, ніжність, любов, вдячність, спокійна совість полегшення, безпека, зловтіха та ін. Негативну групу емоцій складають: горе (скорбота), невдоволення, туга, печаль, нудьга, розпач, засмучення, тривога, переляк, страх, жах, жалість, співчуття, розчарування, образа, гнів, презирство, обурення, неприязнь, заздрість, ненависть, злість, ревності, розгубленість, збентеження, сором, каяття, каяття совісті, відраза і т. д.

При поясненні процесу виправлення (ресоціалізації) не можна нехтувати і особистісними, біологічно зумовленими властивостями: темпераментом, задатками, інстинктами та ін. Не вдаючись в аналіз думок щодо місця біологічного в особистості, слід зазначити, що особистість "формується і функціонує під впливом єдиного інформаційного потоку генетичної і соціальної програм у взаємодії з реальним середовищем, в результаті чого створюється своєрідний «сплав» генетичних, соціально-спадкових і соціально-придбаних якостей» [35, с. 121–130]. А.Ф. Зелінський, на наш погляд, правильно підкреслює, що в структурі особистості біологічно обумовлені властивості складають, якщо можна так висловитися, нижчий шар психічних утворень. Він впливає на вибір поведінки особи опосередковано через вище розташовані шари – властивості підструктур відображення, досвіду і спрямованості, формування яких в основному залежить від виховних факторів [36, с. 27]. С.Л. Рубінштейн зазначав, що «психічні процеси протікають відразу на декількох рівнях і вищий рівень завжди існує лише невідривно від нижчих ... мислити тут однобічно, шукати мотиви вчинків тільки на одному рівні, в одній площині – значить свідомо позбавляти себе можливості зрозуміти психологію людей і пояснити їх поведінку [37, с. 375].

Темперамент, задатки, особливості вищої нервової системи є найважливішими структурними компонентами, визначають особистісні особливості кожної людини, становлять природну основу формування характеру, а звідси і спрямованості поведінки засудженого. В окремих життєвих ситуаціях домінуючими мотивами процесу виправлення стають властивості і стани особистості, що відносяться до розряду структурно або генетично нижчих. У психології та кримінології відзначається, що емоційно-вольові якості особистості, його темперамент можуть мати ресоціалізуючу роль, особливо у випадках соціального відчуження, коли у засуджених погіршується соціальне здоров'я і структурно нижча мотивація поведінки і діяльності займає провідне місце. Справа в тому, що темперамент на відміну від інших особливостей психіки відносно стійкий, оскільки його фізіологічної основою є успадковані людиною властивості нервової системи, які впливають на швидкість засвоєння знань, формування навичок. Від цих властивостей залежить динаміка психічних процесів і станів, психічної діяльності в цілому.

Виходячи з особливостей психіки особистості, в літературі робиться спроба виділити наступні чотири типи механізму виправлення: пасивна позиція; активна позиція; обережна установка на «вивчення» людей і обстановки; просте пристосування, запобігливість перед сильнішими, з метою домогтися їх заступництва.

Психологічні спостереження за динамікою виправлення людей з різними індивідуально-типологічними властивостями нервової системи показали, що виправлення протікає по-різному в залежності від темпу і стратегії у інертних і рухливих суб'єктів. Інертним властива превентивна (запобіжна) поведінка на відміну від рухомих, які схильні ресоціалізувати експромтом. Звідси робиться дуже перспективний висновок, що інертність нервової системи – це аж ніяк не обов'язково небажана негативна з точки зору врівноваженості із середовищем типологічна властивість [38, с. 536].

Н.В. Захарченко, як практичний співробітник, особливу увагу звертає на агресивність довічників. Вона підкреслює, що засуджені до довічного позбавлення волі – «це особлива категорія агресивних злочинців: садистів, які отримували сексуальне чи інше задоволення від мук і страждань своїх жертв; особи, які вчинили вбивства із застосуванням вогнепальної зброї; психопати; алкоголіки; особи із залишковими явищами травм черепа та засуджені за вбивства на ґрунті сімейно-побутових конфліктів» [39, с. 50–57].

З.А. Колесникова та Є.Ф. Штефан психологічний портрет особистості агресивно-насильницького злочинця описали таким чином: «Для нього характерні: агресія, ворожість, тривожність, неврівноваженість, емоційна нестійкість, слабкий самоконтроль, конфліктність, дефектність ціннісної системи, особливо у сфері цілей і сенсу життя» [40, с. 20–21].

Зміни в структурі правосвідомості агресивного злочинця проявляються у спотворенні конкретних морально-психологічних регуляторів поведінки: фаталістичності та негативній оцінці минулого життя, зниження потреби в саморегуляції, орієнтації на споживацьку позицію, порушенні міжособистісних відносин, неприйнятті таких цінностей як життя, здоров'я, статева недоторканість і людська гідність.

Як самовиправдання своєї позиції такий засуджений використовує психологічний захист, у скоєному ним злочині звинувачує інших осіб або зовнішні обставини. Його морально-психологічні установки викликають почуття несправедливо ображених, вони вважають, що мають право чинити самосуд та помсту, користуватися фізичною величчю над оточуючими.

А.С. Баронін підкреслив, що вбивці – «це найчастіше імпульсивні люди із високою тривожністю та емоційною збудливістю. Для них в першу чергу важливі власні переживання та інтереси, несформована установка відносно цінності життя іншої людини. Середовище їм здається ворожим. У зв'язку із цим у них ускладнена правильна оцінка ситуації, і вона легко змінюється під впливом афекту. Підвищене сприйняття до елементів міжособистісної взаємодії приводить до того, що індивід легко роздратовується при різних соціальних контактах, відчуває їх як загрозу для себе. Вбивці часто переносять

на інших те, що властиве їм, а саме агресивність, ворожість, мстивість. Є ймовірність, що їх психологічні особливості, що стали внутрішніми причинами вчинених злочинів, можуть проявитися і під час відбування покарання» [41, с. 176].

На основі результатів досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних вчених, а також проведеного практичного дослідження можна констатувати, що тривале перебування в місцях позбавлення волі не робить тотального руйнівного впливу на психіку всіх без винятку засуджених, у тому числі й засуджених до довічного позбавлення волі. Психологічні труднощі виникають насамперед у тих осіб, хто, по-перше, схильний до ескалації страху віктимізації, а по-друге, не хоче і не вміє зайняти себе будь-якою особистісно значущою справою або відвернути від себе роздуми про те, як він буде будувати своє життя після виходу на свободу. Більш стійкі до страху віктимізації ті засуджені, хто знаходить у колонії друзів або до кого регулярно приходять на побачення родичі і друзі. Тюремному стресу в меншій мірі схильні засуджені старшого віку і з більш високим рівнем освіти. При цьому невирішеним на практичному рівні залишається питання врахування соціально-психологічних особливостей засуджених та їх психологічного перевиховання в процесі відбування покарання, що віддаляє від кінцевого виправлення.

Література

1. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. Л.: ЛГУ, 1968. 128 с.;
2. Блувштейн Ю.Д. Понятие личности преступника. *Советское государство и право*. 1979. № 8. С. 48–54;
3. Фрейд З. Разделение психологической личности. *Введение в психоанализ: Лекции*. М., 1989. С. 334–349;
4. Выготский Л.С. Психология искусства. М., 1986. С. 96;
5. Бассин Ф.В. Проблема бессознательного (о неосознаваемых формах высшей нервной деятельности). М., 1968. С. 268;
6. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий; 2-е изд., перераб. и доп. М.: Высш. шк., 1984. 174 с.;
7. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. *Проблемы общей психологии*. М., 1973. С. 359;
8. Сундуоров Ф.Р. Социально-психологические и правовые аспекты исправления и перевоспитания правонарушителей. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1976. 143 с.;
9. Хрестоматия по психологии / Под ред. А.В. Петровского. М.: Просвещение, 1987. С. 146–154;
11. Демин М.В. Проблема теории личности (Социально-филос. аспект). М.: Изд-во Моск. ун-та, 1977. С. 76;
12. Буюева Л.П. Социальная детерминация и активность личности. *Социализм и личность: совместное изд.* / Под ред. Л.М. Архангельского. М., 1979. С. 56;
13. Морозов В.С. Социальный интерес и поведение личности. М.: Знание, 1977. С. 31;
14. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. В 2 т. Т. 1. М., 1989. С. 105;
15. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология: учебник для вузов. М.: Новый Юрист, 1998. С. 182;
16. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии: учебник для вузов. М.: Юристъ, 1996. С. 68–69;
17. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологической установки. Тбилиси: Изд-во АН ГССР, 1961. С. 5–79;
18. Пеньков Е.П. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. М.: Мысль, 1972. С. 157–165;
19. Личность преступника (Уголовно-правовое и криминологическое исследование) / Я.С. Аврах, Б.С. Волков, В.П. Малков и др.: науч. ред. Б.С. Волков. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1972. С. 12–13;
20. Ратинов А.Р. Личность преступника и проблема ценности. *Вопр. борьбы с преступностью*. М., 1978. Вып. 29. С. 105;
21. Рейнвальд Н.И. Психология личности. М.: Изд-во Ун-та дружбы народов, 1987. С. 173;
22. Зосимовский А.В. Диагностика моральной воспитанности человека. *Сов. педагогика*. 1970. № 7. С. 31–32;

23. Буева Л.П. Человек: деятельность и общение. М.: Мысль, 1978. С. 49; 24. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. М.: Политиздат, 1972. С. 268–274; 25. Мерлин В.С. Очерк психологии личности. Пермь: Кн. Изд-во, 1959. С. 10; 26. Железняк Л.Ф. Проблема направленности личности. *Вопр. психологии*. 1972. № 5. С. 157–161; 27. Додонов В.И. Потребности, отношения и направленность. *Вопр. психологии*. 1973. № 5. С. 18; 28. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология: учебник для вузов. М.: Новый Юрист, 1998. С. 174; 29. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности. *Метод.пробл. социальной психологии*. 1975. С. 89–105; 30. Еникеев М.И. Юридическая психология: Учебник для вузов. М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2000. С. 53; 31. Кремень М.А., Морозов В.С. Психология управління. Мн., 2001. С. 41; 32. Психология менеджменту / Під ред. Г.С. Никифорова. Харків, 2003. С. 430; 33. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология: учебник для вузов. М.: Новый Юрист, 1998. С. 153; 34. Лук А.Н. Эмоции и чувства. М., 1972. С. 18–20; 35. Момов В. Человек, мораль, воспитание (теорет.-методол. пробл.). М.: Прогресс, 1975. С. 121–130; 36. Зелинский А.Ф. Рецидив преступлений (Структура, связи, прогнозирование). Харьков: Вища шк., 1980. С. 27; 37. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М., 1946. С. 375; 38. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий (Избр. работы). М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1961. 536 с.; 39. Захарченко Н.В. Зниження агресивності в осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. *Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні: Матеріали круглого столу*. Біла Церква, 2008. 92 с. (С. 50–57); 40. Колесникова З.А., Штефан Е.Ф. Психокоррекционная программа «Снижение агрессивности у лиц, осужденных за насильственные преступления к наказаниям, не связанным с лишением свободы». М.: PRI, 2008. С. 20, 21; 41. Баронін А.С. Психологічний профіль вбиць. посіб. з кримінальної психології та криміналістики. К.; Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2001. 176 с.